

В.Г. Дем'янишин

V.H. Demianyshyn

ТЕОРЕТИЧНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ БЮДЖЕТУ ДЕРЖАВИ

THEORETICAL CONCEPTUALIZATION OF STATE BUDGET

У статті розглянуто підходи до трактування сутності бюджету держави як об'єктивної економічної категорії. Розкрито форми існування і матеріальне вираження категорії бюджету держави.

The article considers the approaches to interpreting the essence of state budget as an objective economic notion. Forms and material variants of the notion «state budget» are explored.

Ключові слова: бюджет держави, бюджетні відносини, валовий внутрішній продукт, основний централізований фонд грошових коштів держави, основний фінансовий план держави, доходи бюджету, видатки бюджету.

Keywords: state budget; budget relations; gross domestic product; basic centralized fund of state cash assets; major financial plan of the state; budget income; budget expenditures.

Рис. 2. Літ.14.

Постановка проблеми. Незважаючи на те, що практичні проблеми, пов'язані з функціонуванням бюджету держави достатньо активно обговорюють вітчизняні вчені й практики, державні та політичні діячі протягом усіх років незалежності України, глибинні теоретичні аспекти до кінця не з'ясовані. Практично недослідженими залишаються питання, пов'язані із взаємозв'язком сутності бюджету з його матеріальними субстанціями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи посилення ролі бюджету в розподілі та перерозподілі внутрішнього валового продукту (ВВП) та державному регулюванні соціально-економічного розвитку суспільства, українська наука й практика зосереджує увагу на з'ясуванні сутності бюджетних явищ і процесів, формуванні ефективного механізму мобілізації бюджетних ресурсів та їхнього використання для задоволення загальнодержавних потреб.

Огляд сучасної вітчизняної наукової економічної літератури свідчить, що питанням сутності бюджету, формам його функціонування та проблемам розвитку бюджетних відносин присвячені праці таких вчених, як В. Базилевич [1], Л. Баластрик [1], Й. Бескид [13], С. Булгакова [12], О. Василик [3], А. Загородній [4], В. Загорський [11], Ц. Огонь [5], В. Опарін [6], О. Романенко [8], В. Родіонова [7], В. Федосов [2; 9], С. Юрій [14] та інші.

Однак, єдиних підходів до трактування бюджету у світовій та вітчизняній фінансовій науці не існує. Його розглядають як економічну категорію, фінансовий план, кошторис, розпис доходів і видатків, централізований фонд грошових коштів, фонд фінансових ресурсів держави, закон тощо. Теоретична невідомість є причиною практичних негараздів, зокрема у процесі розроблення бюджетного законодавства, бюджетного планування та виконання бюджетів. У сучасному бюджеті держави найяскравіше відображаються недоліки, закладені фінансовою наукою, відсутність діалектичної єдності теорії і практики.

Метою статті є обґрунтування теоретичних і методологічних підходів до трактування бюджету держави, уточнення визначень бюджету залежно від акцентів і мети.

Основні результати дослідження. Досліджуючи сутність бюджету країни та його необхідність, скористаємося загальними філософськими методами та спеціальними, конкретно науковими методами, які використовує фінансова наука.

З одного боку, бюджет держави є центральною ланкою фінансової системи суспільства, тому всі загальні ознаки, властиві фінансам, будуть характерними для бюджету. З іншого – бюджет є самостійним поняттям, реальною дійсністю, елементом буття.

У філософському енциклопедичному словнику пропонується таке визначення буття: «Безпосередня дійсність, ще не роздвоєна на явище і сутність: з неї починається пізнання. Адже сутність на початку не дається, вона прихована, тому відсутня тут і її кореляція – явище» [10, 69]. У цьому значенні буття є універсальним, може стосуватися будь-яких природних і штучних утворень, речей, людей тощо. Таким утворенням є бюджет держави, розглядаючи який узагальнено, поверхово, неможливо зрозуміти його сутність, оскільки вона є прихованою, потребує застосування спеціального дослідження.

Генетичну структуру бюджету держави як елемента буття утворюють три основні категорії: якість – кількість – міра, у якій діє закон переходу якісних змін у кількісні і навпаки. Оскільки речі з'являються і зникають, вони постають як явища, і через них мислення заглиблюється в сутність [10, 160].

На нашу думку, філософська категорія якості стосовно бюджету відображає такий обсяг централізованого фонду грошових коштів держави, який за наявного ВВП задовольнив би інтереси суспільства (держави, юридичних і фізичних осіб), а категорія кількості – обсяг фактичного, наявного централізованого фонду. Співвідношення між цими категоріями схематично зображено на рис. 1.

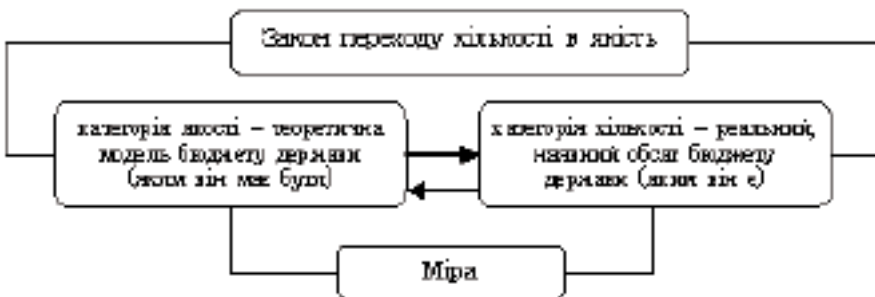


Рис. 1. Співвідношення між кількісними та якісними характеристиками бюджету держави

Ми вважаємо, що взаємозв'язок між кількісною і якісною сторонами бюджету полягає у тому, що вони, з одного боку, різні, а з іншого – здатні переходити одна в одну. Якість є саме таким проявом бюджету, яким він є безпосередньо і чим відрізняється від інших фондів грошових коштів суспільства. Кількісні характеристики бюджету та відмінності його обсягів від величини

інших грошових фондів відображають категорію кількості. Якість переходить у кількість тому, що межі, які виникли у бюджеті при завершенні процесу становлення, є такими, що їх відокремлюють і поєднують. Отже, різні аспекти бюджету є єдиними, такими, що можуть переходити один в одного і цим за-свідчувати свою однорідність. Відповідно кількість переходить у якість.

По суті, якісна характеристика бюджету свідчить про теоретичну модель бюджету, а кількісна – про реальну. Реальна модель базована на теоретичній, переходячи з якості в кількість, а теоретична – на реальній, переходячи з кількості у якість. Єдність кількісної і якісної сторін бюджету постає як міра. Тому зміст діалектичного закону переходу кількості у якість полягає у тому, що бюджет держави містить відповідне співвідношення кількісних і якісних характеристик у межах певної міри.

Вчення про сутність бюджету держави доцільно базувати на дослідженні дії закону єдності та боротьби протилежностей за схемою: сутність – явище – дійсність. Відповідно до вчення Гегеля всі речі самі в собі суперечливі, а суперечливість є корінь всякого руху і виражається як єдність протилежностей. За Гегелем існує подвійний перехід від сутності до явища і навпаки [10, 160–161].

На нашу думку, взаємозв'язок філософських категорій сфер буття і сфери сутності у процесі формулювання теоретичних засад бюджету можна простежити на рис. 2.



Рис. 2. Взаємозв'язок філософських категорій при дослідженні теоретичних засад бюджету держави

Ми вважаємо, що філософська категорія якості тісно пов'язана з категорією сутності, оскільки якість відображає теоретичну модель бюджету, а сут-

ність – сукупність розподільчих відносин, які формують цю модель. Аналогічний зв'язок між філософськими категоріями кількості та явища, адже перша категорія відображає наявний обсяг бюджету, а явище – грошові потоки, пов'язані з джерелами його формування і напрямками використання коштів.

Необхідність застосування полярних (парних) філософських категорій пов'язана з тим, що сформулювати концепцію бюджету держави не можна інакше, ніж за допомогою порівняння суті категорій.

Наприклад, якщо суспільству буде відомо все без винятку про бюджет, то нема потреби досліджувати його сутність. Суспільство сприймає у реальному бюджеті далеко неповне, недостатнє, тобто не сутність, а явище. Але явище вказує на сутність, а сутність припускає її явище. А це означає, що сутність бюджету не відокремлена від явища, а постає певною стороною і характеристикою.

Сутність бюджету розкривається через закон як стійкий, повторюваний зв'язок між явищами або всередині явища між його окремими елементами. Однак закон фіксує стале. У той же час під сутністю бюджету ми розуміємо те відношення або той внутрішній зв'язок його характеристик, який вбирає в себе інші, сутність не залишається тією ж.

Ми підтримуємо думку більшості економістів, зокрема, В. Базилевича і Л. Баластрик [1], Й. Бескида [13], С. Булгакової [12], Ц. Огня [5], В. Опаріна [6], О. Романенко [7], В. Федосова [2], С. Юрія [14] та інших, що за сутністю бюджет держави є об'єктивною економічною категорією, яка пов'язана з розподілом і перерозподілом ВВП з метою формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави. Бюджетні відносини мають такі ознаки:

- розподільчий характер. За допомогою цих відносин здійснюють розподіл та перерозподіл ВВП і частини національного багатства країни з метою забезпечення держави таким обсягом бюджетних ресурсів, якого вона потребує для виконання своїх функцій;

- вартісне вираження. Носієм бюджетних відносин служать гроші;

- кінцевою метою бюджетних відносин є формування і використання основного централізованого фонду грошових коштів держави.

Бюджет держави формується за рахунок внутрішніх (ВВП, частина національного багатства) і зовнішніх джерел.

Основним джерелом формування бюджету держави є ВВП. Держава як учасник розподільчих процесів організує розподіл і перерозподіл ВВП в інтересах усіх членів суспільства та суб'єктів суспільного відтворення. З одного боку, держава як власник засобів виробництва має право на певну частку ВВП на стадії його первинного розподілу. З іншого – держава виконує суспільні функції (управлінську, соціальну, економічну), які конституційно закріплені за нею. Без необхідного обсягу грошових коштів ці функції виконати неможливо. Тому держава організує перерозподільчі процеси з метою централізації частини ВВП у відповідному бюджетному фонді, що є, по суті, платою суспільства за виконання державою своїх функцій.

Ми вважаємо, що бюджетним відносинам властивий всеохоплюючий характер, вони є дуже складними, багатогранними, масштабними і поєднують такі види розподілу та перерозподілу:

- між окремими суб'єктами господарювання (за допомогою бюджетних відносин держава в одних суб'єктів вилучає частину доходів у процесі оподаткування, а іншим у процесі фінансування чи бюджетного кредитування виділяє бюджетні кошти);

- внутрішньогалузевий;
- міжгалузевий;
- між виробничою сферою та сферою послуг;
- між окремими адміністративно-територіальними формуваннями;
- між окремими ланками бюджетної системи;
- між окремими категоріями населення;
- між Україною та іншими державами;
- між Україною та міждержавними фінансовими об'єднаннями тощо.

Серед розмаїття бюджетних відносин можна виділити такі основні групи грошових відносин:

- між державою та підприємствами, організаціями й установами державної форми власності;
- держави з підприємствами й організаціями змішаної форми власності (акціонерні товариства, спільні підприємства тощо);
- між державою та підприємствами, організаціями й установами, які знаходяться у приватній власності;
- держави з громадськими організаціями;
- між державою і населенням;
- між Україною та іншими державами і міждержавними організаціями.

На нашу думку, сукупність перерахованих відносин характеризує бюджет як економічну категорію і знаходить матеріальне відображення в основному централізованому фонді грошових коштів. Враховуючи наявність в Україні різноманітних ланок фінансової системи, яким відведена специфічна роль у розподільчому процесі, бюджету належить центральне місце. Це обумовлено тим, що через бюджет здійснюють розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту в усій його повноті. Іншої ланки, яка могла б забезпечити у такому масштабі розподільчі та перерозподільчі процеси, у державі нема.

У цілому суб'єктами бюджетних відносин є, з одного боку, держава, з іншого – юридичні та фізичні особи, об'єктом – ВВП і національне багатство. Отже, бюджетними відносинами охоплені всі юридичні особи, кожен громадянин держави і кожна державна структура, при цьому стосунки можуть бути двосторонніми або односторонніми. Характер і масштаби участі держави у розподільчих процесах залежать від моделі фінансових відносин у суспільстві.

На нашу думку, будучи об'єктивною економічною категорією, за умови її матеріалізації бюджет набуває конкретних речових форм. Як матеріальне вираження категорії бюджет доцільно розглядати:

- за явищем;
- за змістом;
- за формою;
- за організаційною будовою;
- за правовим характером;
- за рівнем впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Хоча в економічній літературі подібне комбінування частково використовується [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 11; 12; 13; 14], наші підходи суттєво відрізняються.

Ми вважаємо, що за явищем бюджет є сукупністю реальних грошових потоків у розрізі їхніх окремих видів, які забезпечують формування і використання бюджетного фонду. Під бюджетним фондом ми розуміємо об'єктивно обумовлену економічну форму руху тієї частини ВВП, яка пройшла певні стадії розподілу і надійшла у розпорядження держави для задоволення загальнодержавних потреб.

Філософська категорія явища бюджету тісно пов'язана з його кількістю та сутністю. Якщо сутність відображає об'єктивні розподільчі відносини, за допомогою яких формують і використовують кошти основного централізованого грошового фонду держави, то явище – конкретні грошові потоки, організовані та спрямовані державою відповідно до об'єктивних відносин. Таким чином, за допомогою бюджетної політики, законодавства держава надає об'єктивним розподільчим відносинам імперативності, матеріалізує їх у вигляді конкретних видів податків, неподаткових надходжень, доходів від операцій із капіталом, офіційних і міжбюджетних трансфертів, видатків тощо. Отже, бюджет як явище, на відміну від сутності, суспільство сприймає, бачить його обсяги, напрями, відчуває вплив.

В економічній літературі трапляється підміна значень сутності бюджету його явищем, що, на нашу думку, завдає великої шкоди фінансовій науці й практиці. Справді, сутності бюджету побачити нереально, однак, не пізнавши її, неможливо виявити розходження між оптимальним розподілом ВВП та реальним, між ідеальним бюджетом і наявним і сформулювати шляхи розв'язання проблем.

На нашу думку, за матеріальним змістом бюджет є основним централізованим фондом грошових коштів держави. Поряд із такими централізованими фондами як Пенсійний фонд України, державні соціальні фонди, державні резерви, бюджету належить основна роль, хоча у більшості наукових джерел його називають або централізованим грошовим фондом [6; 8; 9; 14], або фондом фінансових ресурсів держави [2; 13].

Категорія змісту бюджету тісно пов'язана з його сутністю та явищем. Сутність, відображаючи розподільчі відносини, містить їхню мету – формування і використання централізованого фонду грошових коштів держави, що є змістом бюджету держави як економічної категорії. З іншого боку, сукупність елементів бюджету як явища теж постає його змістом, а спосіб зв'язку – формою.

Бюджет, будучи за змістом основним централізованим фондом грошових коштів держави, на наш погляд, характеризується такими ознаками:

- винятковим правом держави на розпорядження коштами фонду. Крім держави, в особі органів державної влади, державного управління та місцевого самоврядування, ніхто не має права приймати рішення про наповнення чи використання коштів фонду;

- державно-правовим регулюванням процесу формування і використання коштів фонду. Держава при цьому регулює процес використання коштів фонду за напрямками відповідно до своїх потреб і фінансових можливостей;

- одностороннім рухом грошових коштів у процесі формування і використання коштів фонду;

- суворо цільовим призначенням фонду. Використання коштів за цільовою ознакою та цільовим спрямуванням є основною умовою діяльності органів державної влади, державного управління, місцевого самоврядування та їхніх структурних підрозділів;

- динамічністю. Фонд перебуває у постійному русі. У ньому кошти не нагромаджують, а в міру надходження використовують для фінансування видатків;

- мобільністю і масштабністю. За масштабами та мобільністю бюджетний фонд не може зрівнятися з жодним централізованим чи децентралізованим грошовим фондом, оскільки у ньому зосереджено близько половини ВВП держави.

Як і більшість економістів [1; 3; 6; 7; 9; 11; 12; 13; 14], ми вважаємо, що за формою бюджет є основним фінансовим планом держави, займає центральне місце серед інших фінансових планів, які існують у країні. Крім цього, формою бюджету як економічної категорії є доходи і видатки як складові централізованого фонду грошових коштів та основного фінансового плану держави.

На нашу думку, філософська категорія форми бюджету пов'язана, з одного боку, із бюджетом як явищем, оскільки реальні грошові бюджетні потоки відображаються у бюджеті як основному фінансовому плані, та доходах і видатках централізованого фонду грошових коштів держави, а з іншого — зі змістом бюджету, оскільки він відображає сукупність елементів явища. По суті, форма бюджету як економічної категорії характеризує спосіб зв'язку між окремими елементами бюджету як явища.

У бюджеті як основному фінансовому плані відображені результати розподільчих процесів, які здійснюються за допомогою бюджетних відносин, передбачені джерела й обсяги надходжень, напрями розподілу та використання коштів централізованого грошового фонду держави. Бюджет як фінансовий план має власну форму, є збалансованим, його показники тісно взаємопов'язані з іншими фінансовими планами. Вертикальна структура цього плану відповідає структурі бюджетного устрою. Хоча зведений бюджет України відповідно до Бюджетного кодексу України не затверджують (у процесі бюджетного планування його показники розраховуються), з позиції фінансового плану бюджет держави розглядають як сукупність Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим і місцевих бюджетів. Складовими бюджету як фінансового плану є поточний бюджет, бюджет розвитку, загальний фонд бюджету і спеціальний фонд бюджету.

Незважаючи на тісний взаємозв'язок між сутністю і явищем, змістом і формою бюджету, ці філософські категорії бюджету є полярними. Досліджуючи категорії сфери буття, зокрема, міри, ми дійшли до висновку, що кількісні і якісні характеристики бюджету не можна відокремити одну від одної, що відмінність цих характеристик умовна, вона діє тільки у певному діапазоні. Тому внутрішню будову бюджету визначають через внутрішні відношення. Ці ж відношення враховують протилежні стани бюджету як речі. Отже, протилежності є основним типом внутрішніх відношень бюджету. Звідси й випливає

закон єдності та боротьби протилежностей, який полягає у тому, що сутність бюджету, а також можливості її змін визначаються внутрішнім співвідношенням протилежностей.

Таким чином, бюджет держави як конкретна річ є єдністю внутрішніх протилежностей, обумовлених наявністю полярних філософських категорій, зокрема, сутності і явища, змісту і форми. При цьому «... одна категорія переходить в іншу, протилежну, і навпаки: виникає синтез, який є основою розгортання нових категорій. Оскільки протилежності не існують відокремлено одна від одної, то за допомогою принципу єдності протилежностей утворюється необхідний зв'язок логічних форм, і їх рух є внутрішньо-закономірним. Послідовне розгортання єдності протилежностей здійснюється у вигляді принципу заперечення заперечення, за яким побудована вся система діалектичної логіки» [10, 160].

За організаційною будовою бюджет України є центральною ланкою фінансової системи суспільства та основною ланкою державних фінансів, яка має власну структуру, відображену у бюджетній системі. Бюджет держави поєднує державний бюджет та місцеві бюджети, за допомогою яких реалізують увесь обсяг бюджетних відносин, причому, в кожній із цих ланок бюджетні стосунки визначаються місцем відповідного бюджету в ієрархічній структурі бюджетної системи.

Підтримуючи думку Й. Бескида [13], В. Опаріна [6], О. Романенко [8], В. Родіонової [7], В. Федосова [2], С. Юрія [14] та інших, вважаємо, що за правовим характером бюджет держави є юридичним актом. Так, Закон України «Про Державний бюджет України» – один із основних законів України економічного спрямування. Він визначає основну спрямованість фінансової політики держави, зміст і структурні основи фінансової діяльності країни, органів державної влади та державного управління. Рішення Верховної Ради АРК і місцевих рад є основними нормативними документами місцевого значення. Як закон, так і рішення про бюджет обов'язкові для виконання всіма суб'єктами відносин, пов'язаних із формуванням доходів і використанням коштів бюджетів.

За рівнем впливу на соціально-економічний розвиток суспільства бюджет є одним із найважливіших інструментів регулювання всіх соціально-економічних процесів. Здатність регулювати ці процеси закладена у сутності бюджету як економічної категорії. Саме завдяки розподільчим якість держави за допомогою бюджетних відносин може стимулювати або стримувати розвиток економіки, зовнішньоекономічної діяльності, соціального захисту населення, адміністративно-територіальних утворень.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

1. З'ясування сутності бюджету держави, форм його існування можливе за умови використання філософських категорій якості і кількості, сутності і явища, змісту й форми та законів діалектики: переходу кількості у якість, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення.

2. Сутність бюджету держави як економічної категорії полягає у сукупності грошових відносин, пов'язаних із розподілом та перерозподілом ВВП і

національного багатства з метою формування й використання основного централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.

3. Будучи об'єктивною економічною категорією за умови її матеріалізації бюджет держави набуває конкретних речових форм. Як матеріальне вираження категорії бюджет доцільно розглядати: за явищем – сукупність реальних грошових потоків у розрізі їхніх окремих видів, які забезпечують формування і використання бюджетного фонду; за матеріальним змістом – основний централізований фонд грошових коштів держави; за формою – основний фінансовий план держави; за організаційною будовою – центральну ланку фінансової системи суспільства, основну ланку державних фінансів, яка має власну структуру, відображену в бюджетній системі; за правовим характером – юридичні акти у вигляді закону про Державний бюджет України та рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим і місцевих рад; за рівнем впливу на соціально-економічний розвиток суспільства – один із найважливіших інструментів регулювання соціально-економічних процесів у країні.

4. Зважаючи на існуючі світові моделі бюджетних відносин та розробляючи власну, Україна у своєму розвитку мала б орієнтуватися на оптимізацію процесу розподілу ВВП за допомогою бюджету з метою задоволення економічних інтересів усіх суб'єктів розподільчих відносин, що найбільше відповідатиме напрямам ринкових трансформацій і власній бюджетній доктрині.

1. *Базилевич В.Д., Баластрик Л.О.* Державні фінанси: Навч. посібник / За заг. ред. В.Д. Базилевича. – К.: Атіка, 2002.
2. Бюджетний менеджмент: Підручник / В. Федосов, В. Опарін, Л. Сафонова та ін.; За заг. ред. В. Федосова. – К.: КНЕУ, 2004.
3. *Василик О.Д., Павлюк К.В.* Бюджетна система України: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2004.
4. *Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С.* Фінансовий словник. – 2-ге видання, виправлене та доповнене. – Львів: Центр Європи, 1997.
5. *Огонь Ц.Г.* Доходи бюджету України: теорія і практика: Монографія. – К.: КНТЕУ, 2003.
6. *Опарін В.М.* Фінанси (Загальна теорія): Навч. посібник. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: КНЕУ, 2001.
7. *Родионова В.М.* Государственный бюджет СССР и его роль в сбалансированном развитии экономики. – М.: Финансы и статистика, 1985.
8. *Романенко О.Р.* Фінанси: Підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2006.
9. *Федосов В., Опарін В., Львович С.* Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: Монографія / За наук. ред. В. Федосова. – К.: КНЕУ, 2002.
10. Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002.
11. Фінанси: Навч. посібник / В.С. Загорський, О.Д. Вовчак, І.Г. Благун, І.Р. Чуй. – К.: Знання, 2006.
12. Формування і функціонування бюджетної системи України: Монографія / С.О. Булакова, О.Т. Колодій, Л.В. Ермошенко та ін.; За заг. ред. А.А. Мазаракі. – К.: Книга, 2003.
13. *Юрій С.І., Бескид Й.М.* Бюджетна система України: Навч. посібник. – К.: НІОС, 2000.
14. *Юрій С.І., Стоян В.І., Даневич О.С.* Казначейська система: Підручник. – 2-ге вид. змін. й доп. – Тернопіль: Карт-бланш, 2006.

Стаття надійшла до редакції 20.07.2007.